

Милан Д. Вурдеља*
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

Оригинални научни рад
Примљен: 15. 09. 2023.
Прихваћен: 14. 11. 2023.

ИНТЕРТЕКСТУАЛНОСТ КАО ИМПЛИЦИТНА
ИНТЕРКУЛТУРАЛНОСТ: КОМПАРАТИВНИ МЕТОДИЧКИ
ПРИСТУП СИМБОЛУ КЊИГЕ У *ХАЗАРСКОМ*
РЕЧНИКУ М. ПАВИЋА, *УПОТРЕБИ ЧОВЕКА*
А. ТИШМЕ И ПРИПОВЕЦИ „ЕНЦИКЛОПЕДИЈА
МРТВИХ” Д. КИША**

Разматрањем одговарајућих значењских структура, али и метанаративних сугестија у одабраним делима позног модернизма и различитих фаза постмодернизма у српској књижевности, у раду се аргументује симболички бременит мотив књиге као основ за планирање наставних ситуација које гимназијалцима олакшавају интегрисање стечених знања о поменутих поетичким струјањима. Због знатне имагинативне и интерпретативне активности какву од њих изискују наставне јединице из наслова овог рада, његов аутор предлаже прожимање ужестручне методологије са компаративним поступањем као образац на ком наставници могу актуелизовати сопствене методичке приступе. Притом посебно узима у обзир потенцијал одабраних наставних јединица на пољу подстицања и неговања интеркултуралних гледишта код ученика. У коначници, овај методички прилог треба да илуструје незанемарљиву вредност својеврсних тематских часова у редовној

* milan.vurdelja93@gmail.com

** Рад представља ревидирано и измењено потпоглавље докторске дисертације „Интеркултуралност у наставној обради прозе Данила Киша”, одбрањене 14. 7. 2023. године на Филолошком факултету Универзитета у Београду.

настави књижевности, а таквих да је на темељу њих, по потреби, могуће разрадити и часове пројектне наставе.

Кључне речи: компаративни приступ у настави књижевности, *Хазарски речник*, *Употреба човека*, „Енциклопедија мртвих”, интеркултуралност, тематски час.

Компаративним читањима на часовима Српског језика и књижевности не говори у прилог тек императив функционалног поступања у настави, тј. рационалног сабирања градива око изабраних наставних јединица, него и естетска, идејна или идеолошка подударана између низа књижевних текстова у програмима наставе и учења – уколико су она у науци већ истражена, тим боље. Потоњи вид подударана није нашао запажено место у радовима критичара и тумача када је реч о приповеци „Енциклопедија мртвих” Данила Киша с једне, и Павићевом *Хазарском речнику* или Тишминој *Употреби човека* с друге стране. Неколики су разлози томе.

Пођимо од првог односа. Наиме, захваљујући мотиву и симболу књиге у свом језгру, и Кишова приповетка и Павићев експериментални роман заводљиво се препоручују за упоредно истраживање, поготову са аналогијама, али и интерференцијама које испоставља аутентични третман енциклопедијског, односно речничког дискурса у њима. Међутим, свако дубље испитивање указује на концепцијска одступања, предодређена жанровским полазиштима, али и општим сензибилитетом аутора.

Слично можемо рећи за у истом светлу сагледан однос између *Употребе човека* и „Енциклопедије мртвих”. (Зло)употребљене интелекте, духове и тела, својом или туђом вољом потчињене и тако поништених индивидуалности, код Киша у већој мери проналазимо у новели „Гробница за Бориса Давидовича”, штавише у безмало свим новелама из збирке истог наслова. Како садашњи, као што нису ни старији школски програми, не предвиђају натукнуту компаративну могућност, преостаје заузимање једне, испочетка дискутабилне, тј. делимичне, сужене компаративне оптике, потакнуте симболичким дејством мотива књиге – у Тишмином делу прерађеног документа (в. Попов 2001: 72–73), дневника Ане Дрентвешек, а у Кишовом енциклопедије. Речена оптика допушта нам да укажемо на неочекивано и неочекивано слабо истраживано сродништво Кишове и Тишмине поетике, бар у насловима које су изнедриле 70–их година – о чему у уводу невелике студије пише Јован Попов (Попов 2001: 64), који ће приметити још и ово: „Будући полутани и полиглоте, однеговани на

европској књижевној традицији, животним коренима и тематиком својих дела везани за Средњу Европу, Тишма и Киш су, изнад свега, космополитски писци” (Попов 2001: 67).

Дакле, упоредна перспектива која би обухватила апострофиране симболе из три текста не привлачи нас без разлога, премда ћемо тек експлицирати њена преимућства у гимназијској настави.

Још пре него што је *Хазарски речник* 1984. године Павићево надахнуће и списатељску вештину „катапултирао” у стар европске и светске књижевности, о писцу је Света Лукић, осврћући се на књиге *Гвоздена завеса*, *Коњи светога Марка* и *Руски хрт*, забележио:

„Прво, Павић је изградио један умногоне нов однос према овом историјском терену на коме живимо, према терену српском и балканском. За Павића је он непрекидно испуњен не само сменом бурних политичких и војних догађаја [...], већ и религијама, идеологијама, менталитетима, укореењеним навикама, трајним предрасудама... Павић овај наш терен види као историјски, културни терен и видовито га, у знаку те целине, дочарава” (Лукић 1981: 22).

Ово је врста усмерености на прошлост као ризницу традицијских залиха које постају културолошки знакови за савременост на измаку ХХ века¹. Уводећи ученике у ониричан, чудним људима и демонима насељен, а културалним знаковима богат свет Павићевог *magnum opus*-а, веома је добро скренути им пажњу на релативно рани, а изузетно афирмативан пријем књиге међу страним читалаштвом². Осим што је ово познати вид рудимемтарног мотивисања ученика за упознавање са ликом и делом писца, овде је и узгредни садржај приступног разговора са одељењем, садржај који антиципира велику тему сусрета трију религија и култура у *Хазарском речнику*.

Она је на изванредан начин крунисана мотивским обиљем *Хазарског речника*, а књига као тема, епистемолошки и формални проблем, испоставља се за обележје те „трансмисије” кроз векове. На делу је оно што би се могло одредити као „експанзија свјетова” (Радоњић 2020: 201), а која је условљена и метафикцијским карактером текстова какав је Павићев „речник”, и у тој се димензији он највише приближава енциклопедијском дискурсу. По наше методичко полазиште нису без значаја диференцијална обележја два типа енциклопедијске наративне прозе, која Радоњић такође

¹ Већ пословично за Павићево остварење везана одредница из *Paris Match*-а – „прва књига ХХI века” (в. Тешановић 1991: 49) – можда је најбоље и најгушће изражена речима Чарлса Симића: „*Хазарски речник* је нека врста *Каталога целог света* са Балкана” (Симић 1989: 221).

² Видети избор фрагмената из стране критике у часопису *Поља*: „Страна књижевна критика о ’Хазарском речнику’ Милорада Павића [1]” (Клавел, Боске и др. 1988: 500–507).

помиње поводом евентуалне подробније упоредне анализе датог елемента у делима Павића и Киша:

„[...] у једном виду, карактеристичном за романе као што су *Хазарски речник* Милорада Павића или *Школице* Хулија Кортасара, као и у жанру вијенца приповједака, долази до експанзије текстова о истом свијету; у другом виду, карактеристичном за Борхесове приповијетке или за Кишову приповијетку „Енциклопедија мртвих”, уводе се нови наративни нивои, што доводи до експанзије свјетова. Притом, та два модела могу се комбиновати [...]” (Радоњић 2020: 201).

За разлику од ширих наставних могућности када је реч о довођењу у везу Пекићевог *Новог Јерусалима* и Кишове збике *Енциклопедија мртвих*, налазимо да би активирање компаративног рукавца имало реметилачку улогу током припремног истраживачког читања *Хазарског речника*. Одатле методичка радња комбиноване продукције, односно реферисања, представља адекватнији и по читаво одељење кориснији формат компаративног осврта на Павићев роман и Кишову приповетку на крају завршне средњошколске године.

Због тога што се романескна грађа у Павићевом делу уобличава и манифестује у дифузној и полицентричној структури, као интеграционе чиниоце тумачења наставник није у прилици да промовише књижевне ликове и дистинктивне или понављајуће мотиве, а што је најчешћи случај у приступу наративној прози у млађим разредима. Овде ћемо истаћи три интеграциона чиниоца, од којих два остварују нарочиту, симбиотичку везу. То су композиција и приповедни обрасци и поступци, односно упоришни литерарни проблем – порекло и религијско, односно културно опредељење хазарског народа. Како је у целину Павићеве романескно-речничке реконструкције „хазарског питања” утиснут интеркултурални акт, наиме давање гласа свакој од три конфесионалне опције и, истодобно, стварање нове, мултиперспективне творевине посвећене наведеном питању, то се сваком читаоцу и читатељки (не треба пренебрегнути „хермафродитност” и „андрогиност” резултата Павићевог литерарног подухвата) „романа-лексикона у 100 000 речи” сугерише, и изреком и фактички, отвореност и сусретљивост према туђој култури³ као неопходно читалачко и интерпретативно оруђе.

³ Према је ово неоспорно, није једнозначно, што у својој студији подвлачи Јован Делић, коментаришући трокњижност романа: „Рекло би се да је идеја сагласности и екуменства изведена до савршенства: свако има право на своје становиште, свако становиште је једнако вриједно, и све то може стати у једне корице, у једно дјело. [...] Али! Мира и склада међу свијетовима нема, нити га има међу књигама у *Хазарском речнику*. У томе и лежи трагична порука Павићевог романа: свјетови су неслагасни и нема наде да се могу сагласити” (Delić 1991).

Уз то, чак и најкраћим цртама подсетивши ученике на тумачени одломак из романа на крају основног образовања (посреди су одломци из лексиконских одредница о Ђирилу и Методију (в. ПНУО 2019: 64)), наставник може задобити њихову пажњу и одмах је управити ка *par excellence* интеркултуралној теми просвећивања и покрштавања средњо-европских Словена од стране браће из Солуна, а касније и балканских Словена од стране њихових ученика. Уосталом, хазарска контроверза у својој вишеструкости и вишеобразности, уједно је и, а на начин на који се морала реализовати, алегорија о томе како истина, рекло би се варљиво оличена, тј. похрањена у лику принцезе Атех, има своје лице за сваког од тројице представника-полемичара, хришћанске, исламске и јеврејске конфесије – монаха Константина Солунског, дервиша Фараби Ибн-Коре и рабина Исака Сангарија. Тај феномен, више него близак савременој сумњи у супериорну веродостојност докумената и историографије, у сасвим разиграном и разгранатом сижеу романа – а боље је говорити о многим микросижеима – перпетуира се у 17. веку, веку фиксирања Даубманусове верзије, односно у 20. веку, током научне реактуелизације хазарске заго-нетне. Парадокс који је у корену почетне алегоричне поставке требало би да буде образложен у распону интерпретације романа који претходи закључном часу, часу утврђивања, те би га требало оставити проблемски отвореним⁴, чиме се и на васпитној равни указује на изазовност и комплексност међурелигијског и међуетничког дијалога.

Заправо, други или трећи час тумачења *Хазарског речника* – у зависности од оперативног плана наставника – сагласно нашим замислима може бити реализован као тематски час: „Фигура књиге у касномодернистичкој и постмодернистичкој прози на српском језику”. Вођен оваквом формулацијом, наставнику би се захвалним показало варирање групног, индивидуалног и фронталног облика рада. Другим речима, залагање даровитих и интринзички подстакнутих ученика у две групе, образоване на начин који у наставку предочавамо, представљао би окидач за надозвујућу дијалогску активност одељења, а када би биле нужне синтетичке опсервације, наставник би наступао фронтално. Збирно, час би резултовао спојем стваралачке и проблемске наставе управљене ка новом сагледавању књиге као интеркултуралног означитеља, док би се због доминантних и

⁴ „Али, последња Истина до које је полемика дошла јесте, на крају крајева, хазарска 'истина': она је суштински несазнатљива јер се у њој изгубио глас самих Хазара – што је довело до губитка дијалога у перцептивном процесу; она је субјективна, интерпретативна и институционална” (Олах 2012: 46).

преплићућих осврта на протумачене текстове испољио као час утврђивања или систематизације.

Две горепоменуе групе од 3 до 5 ученика треба да се баве по једним, аутономно постављеним компаративним односом, са Кишовом приповетком као местом сустицања. Уручивање наставних листова оформљеним групама обавља се најкасније после првог часа обраде *Хазарског речника*, а било би пожељно то учинити раније, како би се добило на обиму пуног наставног времена.

Фигура књиге у касномодернистичкој и постмодернистичкој прози на српском језику – варијанта 1.

1. По готово свим параметрима успоредбе неупоредиве, Кишова „Енциклопедија мртвих” и Тишмин роман *Употреба човека* манифестују типолошко огледање у мотиву књиге, мотиву без ког би њихове приповедне структуре биле сасвим другачије, вероватно незамисливе. Којој литерарној врсти припада књига тематизована у Кишовој приповеци, а којој она у Тишмином роману? Због чега о бележници Ане Дрентвеншек можемо, у симболичком смислу, говорити као о књизи?

2. И дневник и енциклопедија које поредите играју знатну улогу било у малој, односно приватној, било у великој, тј. друштвеној историји. Припремите се да укажете на сличности и одступања између могућности дефинисања Аниног дневника, а онда и тајне стокхолмске енциклопедије, као документа. Које је намењен садржај сваког од њих? У светлу овог питања прочитајте следеће Тишмино сведочанство о аутентичној грађи којом се послужио обликујући дневничке пасаже у роману: „Сваки документ носи у себи неко меланхолично својство. То је траг неког чина којег више нема, често једини траг неког чина, па и неког живота” (Тишма 1996: 73). На чему почива разлика између документарног потенцијала учитељичиног дневника и документарне сврсисходности енциклопедије чији је покровитељ мормонска секта? Обратите пажњу на последице које намена ових тематизованих књига има по њихове стилске карактеристике.

3. Једно од заједничких својстава двеју, међу собом претежно опречних књига, јесу белешке интимне природе, премда и та природа зависи од састављача. Образложите разлике између двеју књига с обзиром на њихову предметност. Опажајте каква је улога детаља и тривија у једном приватном дневнику, а каква у минуциозно састављаној рубрици о једном људском животу. Припремите се да о томе известите остале ученике у одељењу.

4. У чијем поседу завршава учитељичин дневник у *Употреби човека*? Како је дневник као мотив предодређујуће уграђен у цикличну структуру романа? Одговоривши на ова питања, припремите се да Анин дневник

коментаришете кроз симболику спајања и раздвајања. Којим нацијама, културама и традицијама су, вољно или невољно, припадали Анини ученици? Како су они, а онда и те културе, окупљене око дневника као симболичке књиге? Оно што је споредно, стицајем околности стечено својство Аниног дневника, једно је од кључних обележја сањане „Енциклопедије мртвих”. Подсетите се пасажа из Кишове приповетке у којима се енциклопедија директно тематизује као међукултурална творевина.

5. Свој реферат треба да поентирате синтетичким освртом на дневник Ане Дрентвешек и Кишову енциклопедију као на уникатна сведочанства о епохама у којим су сачињене – у случају енциклопедије, прецизније, о епоси у којој је покренута. Артикулишите поруке какве о сусретима, или пак о трагичним удаљавањима између националних култура, оне носе.

Фигура књиге у касномодернистичкој и постмодернистичкој прози на српском језику – варијанта 2.

1. Међу собом дискутујте о томе како на читаочев хоризонт очекивања утиче жанровска одредница у наслову Павићевог романа, односно Кишове збирке приповедака – *Хазарски речник*, *Енциклопедија мртвих*. Размотрите однос између статуса физичке књиге, књиге коју читалац има пред собом, и књиге о којој се у њима приповеда и по којој су понели наслове. Припремите се да побројите и образложите заједничка, односно противставна обележја речника и енциклопедије као научних облика. Какве је то импликације имало на стилистику Павићевог романа и Кишове збирке?

2. Делегирајући дужности унутар групе, припремите се за коментаришање могућности тумачења *Хазарског речника* као енциклопедије, односно, аналогно томе, Кишове енциклопедије као азбучника „читавих живота”. Поводом првог случаја, присетите се и структуре *Српског рјечника* Вука Стефановића Караџића, који је Павић без сумње имао на уму конципујући свој роман-лексикон. Размотрите да ли би се унос о оцу приповедача у „Енциклопедији мртвих” дао представити кључним речима. Које би то кључне речи биле?

3. Шта је слично у историјама двеју фиктивних творевина? Због чега су, сходно вашем виђењу, обојици аутора потребни паратекстуални елементи (предговор, фусноте, апендикс, попис одредница, *post scriptum*) да би читаоцу приближили речене историје? На слајду презентације табеларно прикажите податке: година/године издања, аутор или група аутора, најзад циљ и намена – за обе књиге. Шта вам симултани поглед на две колоне говори?

4. Обликујући реферат, најприлежније се бавите предметношћу речника, односно енциклопедије. Од каквог је значаја вишеперспективност ових књига? Шта тачно она подразумева? Да ли би се речник о Хазарима и проблему њиховог верског и културалног избора, те енциклопедија која сабира све актере „малих историја”, могли појмити као дела одређене националне књижевности? Припремите се да понудите вишестрано аргументован одговор правећи осврт на табелу са упоредним подацима о овим фиктивним књигама.

5. Укажите на то због чега се књига о Хазарима мора актуелизовати у варијантама? Колико је у том смислу стокхолмска „Енциклопедија мртвих” другачија? На ком нивоу се у њеном садржају сусрећу културе, религије и народи? Сетите се како се ти сусрети испољавају у свега једном уносу, у животопису оца приповедачице. Размислите о свом виђењу једне хипотезе: да ли бисте могли замислити три варијанте „Енциклопедије мртвих” – црвену, жуту и зелену – односно два примерка, мушки и женски? Објасните у којој мери је ово, за вас, замисливо.

Очекивано је да група којој су намењене ове смернице излагање поентира указивањем на то како су обе књиге, посматране у целини, постављене према чињеници смрти. Треба запазити ко је мртав, како је мртав – привремено или трајно – у „Енциклопедији мртвих”, односно у *Хазарском речнику*, држећи притом на уму метатекстуални коментар-мото с почетка Павићевог романа: „НА ОВОМ МЕСТУ ЛЕЖИ ОНАЈ ЧИТАЛАЦ КОЈИ НЕЋЕ НИКАДА ОТВОРИТИ ОВЗ КЊИГУ. ОН ЈЕ ОВДЕ ЗАУВЕК МРТАВ” (Павић 2014: 5).

Извршавању обе групе налога мора претходити далекосежна и надахнута непосредна интерпретација Павићевог романа на два школска часа. Таква интерпретација анулира очевидну захтевност двају истраживачких прилога. Томе би требало додати и очекивану мотивисаност појединаца у одељењу за реализацију оваквог, минијатурног пројекта, мотивисаност стечену после тумачења Кишове збирке, па изнова генерисану експерименталном компонентом Павићевог романа.

Што се тиче Госпођичиног дневника из *Употребе човека*, свака успешна обрада наставне јединице требало би да маркира не само његов симболички допринос (тачка сустицања немачке, јеврејске и словенских култура), већ и значај на равни комплексне приповедне и композиционе природе романа. Дневник је, у наизменичном следу често и каталошких поглавља о смртима, биографским и формативним појединостима о ликовима из трију новосадских породица, фактор кохезије у романескној структури. У односу на изукрштане делокруге ликова, он означава тачку,

вољног или невољног, сусрета, односно преклапања међу њима. У исти мах, дневник који коментаришемо јесте синегдоха читавог једног карактера у *Употреби човека*, па и мирнодопске малограђанске свакодневице као антитезе ужасима које ће продуковати фашистичке политичке идеологије. На делу је типолошки поредива прожетост биографије појединца и града, а што, само у барокнијем виду, испољава и Кишова приповетка, нимало случајно у рецепцијском кључу предодређена својим поднасловом „читав живот”. У складу с тим би се Госпођичином дневнику могла приписати синтагма, а која је згодна позајмица од Милана Кундере – *књига смеха и заорава* (в. Кундера 1982). Најпосле, без дневника над чијим претрајавањем стоје ликови Средоја Лазукића и Вере Кронер, као разорене индивидуе у послератној стварности, не би био уцеловљен расплет Тишминог романа. Такође, као што је сугерисано и аутопоетичким освртом аутора у прилогу истраживачком задатку, дневник Ане Дрентвешек је прерађени део приватне архиве, дакле неофицијелни документ, што је најстабилнија повезница са фиктивном стокхолмском енциклопедијом, која је и покренута у знаку побуне против официјелне историје. Одатле се ова проблематика с добрим резултатима да промислити од стране ангажоване групе, односно одељења позваног одслушаним рефератом да учествује у овом, с обзиром на повлашћени свега један мотив, мотив књиге, необично дивергентном часу.

Уколико сваки реферат изискује 10–15 минута, сасвим довољно наставног времена остаје за, мање или више, ограничену дискусију у првом реду на тему оправданости демонстрираног компаративног опсервирања трију текстова у домену приказивања мотива књиге. Да резимирамо: на чему се конституишу интеркултурални досези⁵ услед примене методичких радњи које смо описали?

Идеја о једнакоправности религиозних, а не губећи из вида јеврејску страну, истодобно етничких и националних традиција⁶, на плану историјске полемике у *Хазарском речнику* садржана је у потреби за обликовањем симултаног, али не и унисоног трокњижа, при чему су то и даље

⁵ Очевидно је да они произилазе из интерпретативног поступка у настави, а не из оног што је – не без разлога – истакнуто у промишљањима и практичним импликацијама појмова мултикултуралног образовања или интеркултуралног учења, а то су питања организације, подстицања и обликовања радног амбијента обележеног толеранцијом у одељењу, затим питања реформе курикулума и организације школског живота на тим основама и сл. (в. Бенкс 2014, Саблић 2014).

⁶ Примећујући већ у уводу гласовите студије *Национални идентитет* да се упркос интернационалним стремљењима религијских покрета, „већина верских заједница подударала с етничким групама”, Ентони Смит као најеклатантније примере наводи Јермене и Јевреје (Смит 1998: 19).

примерци исте књиге. Фиктивна стокхолмска енциклопедија ову „полифонију” манифестује још обухватније, или непосредније, јер се завештава као стециште живота који, у сагласју са идеологијом просветитељства, потичу са свих страна света.

Модел доживљавања⁷ и третирања прожетости историјских искустава различитих култура са њиховим представницима под именом и презименом – као што су заведени у „Енциклопедији мртвих” – у ствари је изразито сличан тросмерном разматрању наставних јединица које смо у овом потпоглављу тематизовали. Одатле би ученицима, поготову онима који похађају додатну наставу или неку од слободних наставних активности, требало сугерисати да, иако Павићево и Кишово дело не комуницирају директно на интертекстуалној равни, она с обзиром на укупни смисао „приказаних предметности” (в. Ингарден 1975: 61–64; Ингарден 1971: 10, 37) проговарају о истоврсном искуству враћања поверења у књигу, са притајеном идеалистичком свешћу о томе да је свака нова књига допринос писању једне велике, имагинарне књиге о човечанству.

Аплицирајмо за тренутак на фугуру књиге у „Енциклопедији мртвих” и *Хазарском речнику* – уз напомену да би тако нешто било занимљиво за промишљање ученицима који су узели непосредно учешћу у осмишљавању и реализацији два излагања – запажање Линде Хачион, једног од првих синтетичара постмодернистког искуства у уметности до средине 80-их година прошлог столећа. Реч је о њеном поимању свеукупних текстова, дакле и текстова историје, односно историографије саме као збирке текстова који, равноправно са књижевним творевинама, јесу носиоци интертекстуалности (Хачион 1996: 261). Ако би се интертекстуалност, као теоријски појам махом познат одељењима четвртог разреда гимназија већ после обраде Борхесове кратке прозе или Кишове новелистике, изнова тематизовала у завршним етапама разговора примарно посвећеног Павићевом „револуционарном” роману, видело би се оно што је и у поступцима малочас поменутих аутора суделовало као фактор њене естетизације. Реч је о проналажењу и афирмацији тоталитета који собом носе енциклопедијске и речничке књиге, а ком не измичу размене међу културама какве се морају одиграти на њиховим страницама. Ово за импликацију има потребу да се Павићев *Хазарски речник* у свести ученика доведе у тесну везу са

⁷Премда ни ученика на средњем нивоу постигнућа није једноставно подстаћи на ову врсту доживљаја, не постоје узалудни напори са наставникове стране, јер не треба губити из вида да се читалачки доживљај „у науци о настави вреднује као пуноправни интеграциони чинилац интерпретације” (Мркаљ 2022: 49).

енциклопедијским идеалом, подељеним са Кишовом збирком, а који обе дугују дугим, међу собом не увек конвергентним литерарним традицијама.

Крајњи и прижељкивани исход поредбене методе коју смо приказали у овом раду, премда не такав да би се могао гарантовати за већину одељења, тицао би се ученикове плодносне запитаности: да ли је Павићева књига, у ствари, више енциклопедија него лексикон, односно да ли је она, као у Кишовој приповеци, нека врста сна о енциклопедији у којој за свакога постоји место, сна који је спроведен у дело? (Дато питање поткрепљује се податком који је мало ком ученику познат – чувена Дидроова и Даламберова *Енциклопедија* – у етимолошком значењу, тј. у преводу са грчког *кружно знање*, дакле, опште образовање – управо је у свом другом наслову имала одредницу „речник“.) Упркос томе што је реч о тзв. микропланирању, треба приметити да овакве компаративне замисли, ако су оствариве у пракси, резултују испуњењем даљих наставних циљева (в. Николић 2012: 23). Час вођен према начелној структури коју смо заступали је, ма колико парадоксално, унеколико успешнији уколико се горе описана врста запитаности код ученика обнови, не нужно у наставном контексту, при сусрету са још млађим поетикама – Давида Албахарија или Владимира Тасића (роман *Опроштајни дар*) – или пак са проблемски делимично или мање сличним остварењима других књижевних родова (нпр. *Небески одред* Ђорђа Лебовића и Александра Обреновића).

Даљи циљеви наставе, артикулисани кроз образовне стандарде и исходе учења, функционални су и васпитни, колико и образовни. У ретроспективи према позиционирању мотива, појма и концептуализације књиге у Борхесовим кратким причама, ученици тако могу препознати разноврсност постмодернистичког означавања књиге у улози културног артефакта. Једна од опција је следећа. Књига није у првом реду манифестација тоталитета, него хуманитета, последично и идентитета онога или оних који је пишу, односно онога и оних о којима је писана. Према томе се и ерудитни карактер постмодернистичког назора указује пред ученицима као својство које није монолитно и неизмењиво унутар појединачних, ауторских поетика.

ЛИТЕРАТУРА

Бенкс 2014: J. A. Banks, *An Introduction to Multicultural Education*, fifth edition. Upper Saddle River, New Jersey: Pearson.

Delić 1991: Delić, Jovan, *Hazarska prizma: tumačenje proze Milorada Pavića*. <http://www.rastko.rs/knjizevnost/pavic/studije/jdelic-prizma.html>. 12. 12. 2022.

Ингарден 1971: Р. Ингарден, *О сазнавању књижевног уметничког дела*, превео Бранимир Живојиновић, Београд: Српска књижевна задруга.

Ингарден 1975: R. Ingarden. *Doživljaj, umetničko delo i vrednost*, prevela Drinka Gojković, Beograd: Nolit.

Киш 2020: D. Kiš, *Enciklopedija mrtvih*, Beograd: Arhipelag.

Клавел, Боске и др. 1988: A. Klavel, Boske i dr., *Strana književna kritika o Hazarskom rečniku Milorada Pavića*, prir. Petru Krdu, *Polja: mesečnik za umetnost i kulturu*, XXXIV/357, nov. 1988, 500–507.

Кундера 1982: M. Kundera, *Knjiga smijeha i zaborava*, preveli D. Ružjančić, A. Goldstein, Zagreb: Zora.

Лукић 1981: С. Лукић, Нове тенденције у српској прози седамдесетих година. *Повеља октобра: часопис за књижевност, културу, просветна и друштвена питања*, 3, 21–27.

Мркаљ 2022: З. Мркаљ, *Изазови савремене наставе Српског језик и књижевности и традиционалне вредности*. Београд: Klett.

Николић 2012: Николић, Милија, *Методика наставе српског језика и књижевности*, Београд: Завод за уџбенике.

Олах 2012: К. Олах, *Књига-Бог: (постмодерна) духовност у Хазарском речнику Милорада Павића*, Београд: Институт за књижевност и уметност.

Павић 2014: Pavić, Milorad. *Hazarski rečnik: roman-leksikon u 100 000 reči* – androgino izdanje. Beograd: Vulkan izdavaštvo, 2014.

Павловић 2014: М. Павловић, *Спреси се да говориш*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.

ПНУО 2019: Правилник о програму наставе и учења за осми разред основног образовања и васпитања. *Службени гласник Републике Србије: Просветни гласник*, LXVIII/611, Београд, 15. август 2019, 61–190.

Попов 2001: J. Popov, Jež i jorgovan: skica za uporedni portret Aleksandra Tišme i Danila Kiša, *Polja: časopis za književnost i teoriju*, XLVI/416, april–maj 2001, 64–77.

Правилник о плану и програму наставе и учења за гимназију. *Службени гласник Републике Србије: Просветни гласник*, LXIX/4, Београд, 2. јун 2020, 1–784.

Радоњић 2020: Г. Радоњић, Данило Киш и идеал енциклопедије, *Лексикографско-енциклопедијска парадигма у српској прози ; Савина Српска архиепископија (1219–2019) – осам векова развоја српске писмености и*

духовности. Научни састанак слависта у Вукове дане, Београд, 12–16. IX 2019, XLIX/2, Београд, 199–209.

Саблић 2014: М. Sablić, *Interkulturalizam u nastavi*. Zagreb: Naklada Ljevak.

Симић 1989: Ђ. Simić, Strana književna kritika о *Hazarskom rečniku* Milorada Pavića (2). Petru Krdu (prir.), *Polja: mesečnik za umetnost i kulturu* XXXV/363/364, мај–јун 1989, 217–225.

Смит 1998: Е. Smit, *Nacionalni identitet*, preveo Slobodan Đorđević, Beograd: Biblioteka XX vek.

Тешановић 1991: Ј. Tešanović (prir.), *Kratka istorija jedne knjige: izbor napisa о romanu leksikonu u 100.000 reči „Hazarski rečnik” од Milorada Pavića*, Vršac: Književna opština Vršac.

Тишма 1996: А. Tišma, *Šta sam govorio*, prir. Ljubisav Andrić, Novi Sad: Prometej.

Тишма 2010: А. Tišma, *Upotreba čoveka*, Novi Sad: Akademska knjiga.

Хачион 1996: Л. Hačion, *Poetika postmodernizma: istorija, teorija, fikcija*, preveli Vladimir Gvozden, Ljubica Stanković, Novi Sad: Svetovi.

Milan D. Vurdelja

INTERTEXTUALITY AS IMPLICIT INTERCULTURALITY:
A COMPARATIVE METHODOLOGICAL APPROACH TO THE
SYMBOL OF *DICTIONARY OF THE KHAZARS* BY MILORAD PAVIĆ,
THE USE OF MAN BY ALEKSANDR TISHMA AND
“THE ENCYCLOPEDIA OF THE DEAD”
BY DANILO KIŠ

Summary

By considering appropriate meaning structures, but also metanarrative suggestions in selected works of late modernism and different phases of postmodernism in Serbian literature, the author of the paper argues the symbolically charged motif of the book as a basis for planning teaching situations that facilitate the integration of student’s knowledge about the aforementioned poetic currents. Due to the considerable imaginative and interpretive activity that the mentioned teaching units require from students, the paper proposes the interweaving of the intensive methodology with comparative treatment as a model on which teachers can actualize their own methodological approaches. At the same time, it especially takes into account the potential of selected teaching units in the field of encouraging and fostering intercultural viewpoints among students. In the end, this methodical contribution should illustrate the significant value of specific thematic classes

in regular literature classes, such that, if necessary, project classes can also be developed based on them.

Key words: comparative approach in the teaching of literature, *Dictionary of the Khazars*, *The Use of Man*, *The Encyclopedia of the Dead*, interculturality, thematic class.